

mgr Paweł Błażejczyk

STRESZCZENIE

rozprawy doktorskiej

„Teorie konstytucyjne i ustrojowe Narodowej Demokracji w Wilnie w latach 1918-1939”

Dysertacja napisana pod kierunkiem naukowym dra. hab. Waldemara Gontarskiego, profa. PUNO

Przygotowana przeze mnie rozprawa doktorska pt. „Teorie konstytucyjne i ustrojowe Narodowej Demokracji w Wilnie w latach 1918-1939” obejmuje okres od 1918 roku do 1939 roku. Mimo tak określonych ram czasowych odwołuję się w pracy do działalności obozu narodowo-demokratycznego na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie funkcjonowania administracji rosyjskiej do 1915 roku i następnie niemieckiej do 1918 roku. Okres przed 1918 rokiem został omówiony ze względu na stworzenie tła historycznego do analizy późniejszej działalności ND już w dwudziestoleciu międzywojennym. Temat pracy doktorskiej został ustalony w oparciu o materiały archiwalne i zasoby Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. T. Wróblewskiego, Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego, Litewskiego Archiwum Historycznego oraz Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, a w Polsce Archiwum im. Ossolińskich we Wrocławiu, Archiwum Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteki Uniwersytetu w Białymstoku, Biblioteki Sejmu i Senatu, Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego oraz polskich instytucji w Londynie t.j. Instytutu Marszałka Józefa Piłsudskiego, Instytutu im. gen. Władysława Sikorskiego, Studium Polski Podziemnej. Temat pracy dotyczy okresu dwudziestolecia międzywojennego i obejmuje działalność polskiego obozu prawicowego od odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 roku do wybuchu II wojny światowej. Wileńszczyzna, a od 1926 roku właściwie województwo wileńskie to obszar, na którym bardzo aktywnie działały w zasadzie wszystkie siły polityczne ówczesnej Polski. Przedstawione w pracy wątki w zakresie zagadnień konstytucyjnych wileńskiej Narodowej Demokracji zestawiałem komparatystycznie z działalnością endecką ukazaną na łamach „Gazety Warszawskie” i „Myśli Narodowej”. Podjęta zatem została próba ukazania relacji między wileńską endecją, a jej strukturami w

pozostałych częściach Rzeczypospolitej. Każdy problem badawczy został ujęty w aspekcie porównawczym, żeby następnie dokonać konstatacji w zakresie całościowej oceny wileńskiej myśli polityczno-prawnej endecji.

Problemy badawcze

Pierwszym problemem badawczym pracy było odtworzenie form działalności Narodowej Demokracji w Wilnie we wskazanym wyżej okresie. W tym celu dokonałem analizy periodyków legitymujących się treściami zbieżnymi z programem Narodowej Demokracji. W tym celu zbadałem również składy personalne wydawnictw i autorów publikujących na łamach ówczesnych gazet. Analizowałem również dokumenty urzędowe wydawane przez każdorazową władzę lub strukturę administracyjną państwa polskiego. W szczególności dokonałem wglądu do akt urzędu wojewódzkiego, akt komendy Policji Państwowej w Wilnie, akt Urzędu Bezpieczeństwa. Przeprowadziłem również kwerendę w zakresie pamiętników czołowych działaczy politycznych Wilna.

Drugim problemem badawczym pracy było zdefiniowanie polsko-litewskiego sporu o Ziemię Wileńską, który formalnie zakończył się uchwałami Sejmu Wileńskiego w 1922 roku stanowiącymi o przynależności Ziemi Wileńskiej do Polski. W tym celu określiłem poszczególne propozycje prawno-polityczne dotyczące przyszłości Ziemi Wileńskiej, szczególnie nacisk położyłem na koncepcję inkorporacyjną prezentowaną przez obóz Narodowej Demokracji. W tym zakresie ukazałem również krytykę propozycji oponentów politycznych. Specyfika tego problemu polegała na ciągłości przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. Mimo formalnego rozstrzygnięcia „sprawy wileńskiej” przez Sejm Wileński i Sejm Ustawodawczy, to spór polsko-litewski o Ziemię Wileńską toczył się do wybuchu II Wojny Światowej.

Trzecim problemem badawczym była wizja ustroju państwa w programie politycznym Narodowych Demokratów Wilna. Przedstawiłem poglądy endeków na propozycje monarchii i republiki. Zebrany materiał pozwolił ująć również wizję władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej, a także samorządu terytorialnego. W zakresie tego problemu badawczego działacze endecji dużo miejsca poświęcali sprawom gospodarczo-społecznym, reformie rolnej, sprawom pracowniczym i socjalnym. Opisałem również zagadnienia polityki kredytowej i podatkowej państwa, a także poglądy ekonomiczne działaczy endecji. We wskazanym zakresie działacze Narodowej Demokracji aktywnie polemizowali z oponentami politycznym zwłaszcza co do pozycji prawnej prezydenta i Sejmu. W dobie zmian konstytucji wskazywali na równowagę władz jako najważniejszy filar państwa.

Czwartym problemem badawczym był problem mniejszości narodowych. Zebrany materiał pozwolił wyczerpująco przedstawić poglądy Narodowych Demokratów w tym zakresie. Warto zwrócić uwagę, że Ziemia Wileńska była charakterystycznym terytorium, na którym mieszały się narodowości polska, litewska, białoruska, rosyjska i żydowska. Działacze wileńskiej endecji również wiele miejsca poświęcali sprawie ukraińskiej, wskazując, negatywne wydarzenia, a przy tym krytykę polityki rządowej. Zagadnienia mniejszości narodowych urosło na znaczeniu zwłaszcza w latach trzydziestych dwudziestego wieku, kiedy nastąpiła europejska eskalacja poglądów i polityki państw. Przyczyniła się do tego również doktryna faszystwu i późniejszy nazizm niemiecki. Program polityczny wileńskich endeków skierowany był przeciwko działaniom mniejszości narodowych na struktury państwowe. W tych aspektach zwłaszcza krytykowano Żydów.

Piątym problemem badawczym było zagadnienie polityki zagranicznej w poglądach narodowych demokratów. Staralem się zdefiniować poglądy polityczne wileńskiej endecji w zakresie relacji z Rosją Sowiecką, Rzeszą Niemiecką, państwami bałtyckimi, Włochami, Hiszpanią, Czechosłowacją, Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej, Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, a także z Francją. W programach politycznych organizacji politycznych Narodowej Demokracji w Wilnie widoczne były konkretne stanowiska polityczne wobec wskazanych wyżej państw, a także propozycje polityki jaka powinna być prowadzona przez Polskę. Polityka zagraniczna wydaje się najważniejszą domeną Narodowej Demokracji, nie tylko w Wilnie. W zasadzie najwięcej miejsca poświęcono analizie relacji Polski z I Republiką Litewską ze stolicą w Kownie i relacjom polsko-niemieckim. W prasie warszawskiej relacje polsko-litewskie były mniej akcentowane, wynikało to zapewne z tego, że wileńscy działacze ND z racji na kresowość położenia Wilna wyraźniej widzieli pewne problemy.

Szóstym problemem badawczym była kwestia wyznaniowa. W tej materii zdefiniowałem poglądy Narodowej Demokracji i określiłem główne punkty programowe. Dotyczyły one roli i znaczenia religii katolickiej, ważne miejsce zajmowała sprawa konkordatu i przy tym konflikt polsko-litewski w Kościele katolickim. Narodowi Demokracji wiele miejsca poświęcali cerkwi prawosławnej w Polsce i tak zwanej neounii. Na tle dominacji Kościoła katolickiego krytykowano wszelką działalność organizacji i stowarzyszeń sprzeczną z dogmatami katolickimi.

Tezy pracy

W zasadzie do 1922 roku Narodowa Demokracja była najsilniejszym obozem politycznym w Wilnie, w kolejnych latach ustępowała tylko PPS, a następnie po 1926 roku BBWR. Endecja posiadała bardzo szerokie spectrum programowe, co odzwierciedla struktura pracy. Głównymi punktami programu politycznego przez cały okres międzywojenny była polityka międzynarodowa. W tym zakresie działacze ND skupiali się na relacjach z Niemcami, Rosją sowiecką i I Republiką Litewską. W kwestii stosunków mniejszościowych i wyznaniowych fundamentem była kategoria narodu, często definiowana przez działaczy na szpaltach prasy, a przy tym wpisana w tę definicję religia katolicka. Katolicyzm stanowił istotę narodu polskiego i w oparciu o te podstawy oceniano inne religie i związki wyznaniowe. Inne zagadnienia programowe takie jak reforma rolna, struktura władzy państwowej, kwestie socjalne, bieżące problemy państwa pojawiały się *ad hoc* przy próbach nowelizacji prawa czy zmiany konstytucji. Zaznaczyć należy również, że podniesione wyżej problemy były zdeterminowane położeniem Wileńszczyzny jako terytorium kresowym, przy granicy z Rosją sowiecką, I Republiką Litewską i Łotwą. Zdecydowanie trzeba zaznaczyć, że retoryka wileńskiej endecji we wskazanych aspektach była znacznie bardziej wyraźna niż głosy endecji w innych ośrodkach politycznych kraju.

Bardzo ważną tezą zwłaszcza w początkowych latach funkcjonowania państwa polskiego była bezwarunkowa inkorporacja Wileńszczyzny do Polski. Działacze Narodowej Demokracji ścierali się w tej kwestii z polskimi opcjami politycznymi jak również z oponentami litewskimi, rzecz jasna wskazującymi na „litewskość” Wileńszczyzny. W zasadzie to Narodowa demokracja proklamowała bezwarunkowe przyłączenie Wileńszczyzny do Polski, co ostatecznie udało się przeforsować na forum Sejmu Wileńskiego, specjalnie powołanego organu pod protekcją Ligi Narodów i w myśl zasady „samostanowienia narodów”. Oficjalny spór o Wileńszczyznę zakończył się 20 lutego 1922 roku, kiedy to Sejm Wileński, złożony z przedstawicieli ludności lokalnej przyjął uchwały stanowiące o przynależności Wileńszczyzny do Polski. Następnie stosownie do decyzji Sejmu Wileńskiego Sejm Ustawodawczy potwierdził decyzje lokalnego organu stanowiącego Wileńszczyzny. Jednak mimo formalnego zakończenia „sporu o Wileńszczyznę”, nieformalnie sprawa ta była otwarta przez cały okres dwudziestolecia wojennego. Działacze Narodowej Demokracji ścierali się w tym aspekcie z działaczami litewskimi lub działaczami polskimi optującymi na koncepcją federacji Wileńszczyzny z Polską.

Kolejna teza dotyczy wyraźnie akcentowanych spraw wyznaniowych i mniejszościowych. Zagadnienia te można łączyć, bowiem często granice narodowościowe pokrywały się z granicami wyznaniowymi. Wilno często określane było Jerozolimą północy ze względu na duży odsetek ludności żydowskiej, zróżnicowanie narodowościowe i wyznaniowe. W zasadzie można wskazać, że od wieków na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego mieszało się wiele narodowości, początkowo w rezultacie wypraw Litwinów na tereny ościenne, następnie w rezultacie migracji w szczególności ludności żydowskiej. Mniejszość rosyjska, czy białoruska niejako naturalnie wpisane były w tę charakterystyczną różnorodność Wilna. Współcześnie w Wilnie słyszalny jest w miejscach publicznych język polski, litewski i rosyjski, nie ma większych problemów porozumiewać się w tych właśnie językach. W aspekcie wyznaniowym mieszało się chrześcijanie obrządku zachodniego i wschodniego, religia żydowska i tzw. neounicy, a także odłamy post reformacyjne, widoczny były również odłamy mariawitów i różnych związków czy organizacji o charakterze katolickim jak np. YMCA. Wskazać należy, że ocena wileńskiej endecji tych właśnie religii czy organizacji oparta była na stosunku ich do Kościoła Katolickiego. Katolicyzm i jego dogmaty stanowił punkt odniesienia do jakiegokolwiek wartościowania wskazanych wyżej religii czy organizacji. Na kanwie zebranego materiału źródłowego można stwierdzić, że sprawy narodowościowe łączyły się ze sprawami wyznaniowymi, szczególną krytykę endecja skupiła na mniejszości żydowskiej, którą często oskarżano o działalność antypolską i antypaństwową, zarzucano również Żydom współpracę w tym zakresie z komunistami z Rosji sowieckiej i terenów białoruskich. Mniejszość litewska natomiast kooperowała z mniejszością białoruską, ukraińską wspierana przez Niemcy i Rosję dążyła początkowo do stworzenia własnego państwa, następnie do odzyskania Wilna. Stąd wydaje się płynie uzasadnienie tak często agresywnej retoryki działaczy Narodowej Demokracji Wilna wobec mniejszości narodowych i religijnych. Warto również zwrócić uwagę, że duchowni religijni odgrywali często rolę głównych dogmatyków, indoktrynując lokalną ludność. Odpowiednio Narodowa Demokracja współpracowała z duchownymi wspierającymi państwowość polską i religię katolicką. Demaskowała i napiętnowała zaś działalność duchownych, którzy nawoływali przeciwko Polsce.

Następną tezą było zagadnienie reformy rolnej z poszanowaniem dotychczasowej własności prywatnej. Narodowa Demokracja Wileńszczyzny skupiała w swoich kręgach dużych właścicieli ziemskich i odpowiednio reprezentowała ich punkt widzenia na reformę rolną. Warto wskazać, że sprawa reformy rolnej była aktualna jeszcze przed formalnym

odzyskaniem niepodległości. Podnoszono potrzebę parcelacji wielkich posiadłości ziemskich wobec oddolnych ruchów emancypacyjnych ludności wiejskiej. Działacze endecji zdawali sobie sprawę z potrzeby parcelacji i komasacji gruntów rolnych, przy poszanowaniu dotychczasowej własności prywatnej właścicieli. Sprawa reformy rolnej stanowiła szczególnie wyraźny wątek działalności Narodowej Demokracji do 1926 roku, bowiem ustawą z dnia 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reformy rolnej ostatecznie w dwudziestoleciu międzywojennym uregulowano kwestie własności rolnej. W późniejszym czasie dokonywano przeglądu i komentarzy rezultatów wprowadzonej ustawy i generalnie ta regulacja prawna była krytykowana na szpaltach wydawnictw publicystycznych obozu narodowo-demokratycznego.

Metodyka pracy

W rozprawie wykorzystałem wiele metod badawczych. Użyte zostały metody teoretyczne i empiryczne. W zakresie metod teoretycznych wykorzystałem metodę archiwalną, która stosowana była do zebrania materiałów źródłowych w zakresie obranego tematu. Stosowałem również metodę analityczną i komparatystyczną do analizy doktryny pod kątem zagadnienia nacjonalizmu i do stworzenia tła historycznego w szczegółowych zakresach dysertacji. Z katalogu metod empirycznych zastosowałem metody: opisową i eksplanacyjną do krytycznej analizy materiałów archiwalnych, w tym archiwaliów prasowych, dokumentów prywatnych i publicznych. Pozwoliło to na syntetyczne zobrazowanie i zdefiniowanie zagadnień konstytucyjnych i ustrojowych Narodowej Demokracji oraz pewnej systematyzacji koncepcji i programów politycznych. Wykorzystałem również metodę historyczno - prawną w celu przedstawienia stanowiska endecji przy kolejnych projektach aktów prawnych, w szczególności w kwestii reformy rolnej, zmiany konstytucji, ustaw z zakresu ustroju samorządu terytorialnego. Posłużyłem się również metodą komparatystyczną do porównań stanowisk politycznych wileńskich endeków z centralą Narodowej Demokracji w Warszawie. Komparatystycznie także przedstawiłem stanowiska oponentów politycznych. W pracy przeważają metody historyczne bowiem przywoływane są wyniki badań dziejów naukowców, a także do tego formułuję własne autorskie rozważania w zakresie tematu pracy.

Układ pracy

Praca liczy 420 stron łącznie z bibliografią, wykazem skrótów i spisem treści i składa się z siedmiu rozdziałów. W rozdziale pierwszym dokonałem analizy pojęcia nacjonalizm i

określiłem jego typologie, a także dokonałem analizy tła historycznego działalności obozu Narodowej Demokracji w Wileńszczyźnie przed 1918 rokiem.

W rozdziale drugim zdefiniowałem projekty polityczne dotyczące przyszłości ziemi wileńskiej, a zasadniczy nacisk położyłem na zagadnienie inkorporacji Wileńszczyzny, które było charakterystyczne dla obozu Narodowej Demokracji.

W trzecim rozdziale przeanalizowałem konstytucyjne zagadnienia organów państwa i poglądy na ustrój państwa Narodowej Demokracji. Porównawczo przytoczone zostały głosy oponentów politycznych. Była to problematyka wyraźnie istotna zwłaszcza przy tworzeniu konstytucji marcowej, noweli sierpniowej i projektowaniu konstytucji kwietniowej.

Rozdział czwarty dotyczy sprawy mniejszości narodowych w Wileńszczyźnie. Starałem się ukazać w pracy stosunek Narodowej Demokracji do każdej występującej mniejszości narodowej w Wileńszczyźnie, w tym rozdziale widoczne pod kątem objętościowy są poglądy dotyczące mniejszości litewskiej i żydowskiej. Uwypukliła się jednocześnie radykalizacja poglądów działaczy endecji, szczególnie widoczna po zmianach pokoleniowych w kręgach obozu w latach trzydziestych dwudziestego wieku. Radykalizacja wynikała z tendencji państw i społeczeństw europejskich zmierzających w kierunku faszyzmu.

Rozdział piąty dotyczy kwestii społecznych i ekonomicznych. Odtworzyłem w nim poglądów politycznych Narodowej Demokracji odnośnie reformy rolnej, zabezpieczenia społecznego ludności miast i wsi, pomocy socjalnej i polityki ekonomicznej państwa zwłaszcza odnośnie podatków, a także równouprawnienia kobiet. Niewątpliwie najważniejszym problemem była kwestia reformy rolnej, ze względu na przypisywaną endekom reprezentację sfery właścicieli ziemskich.

Rozdział szósty obejmuje zagadnienia polityki zagranicznej w poglądach Narodowej Demokracji Wilna. Szczególną uwagą objąłem zapatrywania działaczy endecji wileńskiej na relacje Polski z I Republiką Litewską, Rosją sowiecką i Niemcami, a także relacje z Czechosłowacją i państwami bałtyckimi – Łotwą i Estonią w kontekście stworzenia federacji państw przeciwstawiających się ekspansji komunizmu z Rosji sowieckiej, a z drugiej strony imperializmowi niemieckiemu. W mniejszym zakresie widoczne były poglądy endeków na relacje z Francją, Włochami, Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej oraz ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej.

Rozdział siódmy obejmuje kwestie wyznaniowe, omówione zostały w związku z tym poglądy Narodowej Demokracji dotyczące pozycji Kościoła katolickiego w Polsce, a także cerkwi prawosławnej, wyznania mojżeszowego, wyznań post reformatorskich i innych odłamów jak np. mariawitów. Zebrany materiał źródłowy pozwolił odtworzyć również poglądy Narodowej

Demokracji na kwestie kościoła unickiego i organizacji religijnych, które tworzyły się w Polsce, takich jak np. YMCA.